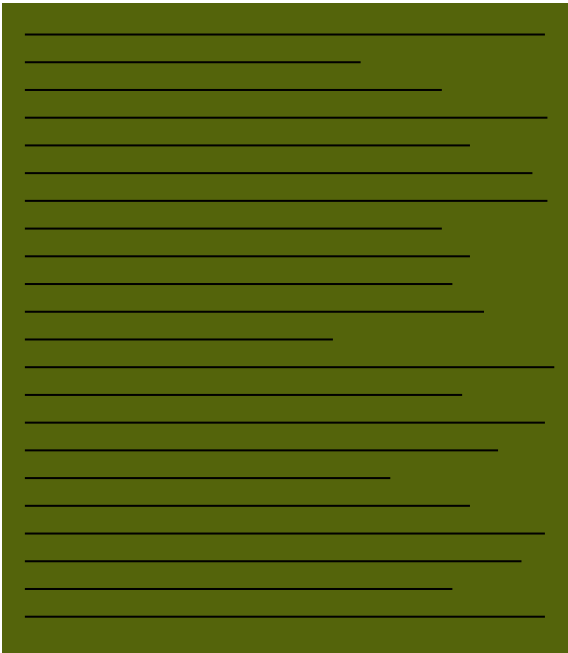

JAZYK PŘEHLED A JAZYKOVĚDA A SLOVNÍKY

FRANTIŠEK ČERMÁK

KAROLINUM

Jazyk a jazykověda

Přehled a slovníky

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Obálka Jan Šerých

Grafická úprava Kateřina Řezáčová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání 4., v Karolinu 2., doplněné

© Univerzita Karlova v Praze, 2011

© František Čermák, 2011

ISBN 978-80-246-1946-0

ISBN 978-80-246-2360-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

Úvod	9
JAZYK A JAZYKOVĚDA	11
1.0 Jazyk a komunikace	13
1.1 Jazyk a nejazyk	14
1.2 Jazyky	14
1.3 Jazyk přirozený: vnitřní členění	16
1.31 Jazyk (systém) interně	16
1.311 Jazyk ve vertikálním pohledu	16
1.312 Jazyk v horizontálním pohledu	17
1.313 Jazyk v koncentrickém pohledu	17
1.314 Jazyk v pohledu mediálním (médiá)	18
1.32 Jazyk externě	18
1.4 Produkce a percepce jazyka v komunikaci	18
1.41 Komunikativní situace a komunikativní funkce	18
1.42 Produkce a percepce	20
1.5 Jazykový znak v systému a jeho forma: sémiotika a grafika	23
1.51 Znak a jeho povaha	23
1.52 Struktura znaku a jeho vztahy	25
1.53 Grafika	29
1.531 Systémy psaní	30
1.532 Způsoby záznamu fonémů	33
1.533 Další způsoby zápisu mluveného jazyka	34
1.6 Psaná a mluvená komunikace: znaky v textu	35
1.61 Psaný text	35
1.62 Mluvený text	38
1.63 Mluvený a psaný jazyk: korelace a rozdíly	40
1.7 Neverbální komunikace: paralingvistika, proxémika a kinesika	42
2.0 Vazby jazyka (Vnější lingvistika)	44
2.1 Jazyk a společnost: sociolingvistika	44
2.11 Jazykové společenství, jeho typ, variety, postoje, situace a další	45
2.12 Jazyková politika, bilingvismus a zdvořilost	47
2.13 Jazyk a geografie	48
2.14 Stylistika a interakční sociolingvistika	49
2.2 Jazyk a vědomí: psycholingvistika	49
2.21 Produkce a percepce. Nabyvání jazyka	50
2.22 Studium dalšího jazyka	53
2.23 Paměť	55
2.24 Vnitřní mluva, bilingvismus a další otázky	55

2.3	Jazyk a etnikum: etnolingvistika, antropolingvistika	56
2.4	Jazyk a mozek: neurolingvistika, biolingvistika	58
	2.41 Jazyk v mozku	58
	2.42 Afázie	59
2.5	Jazyk a logika	59
2.6	Jazyk a literatura	60
3.0	Původ a funkce jazyka	62
3.1	Ontogeneze a fylogeneze jazyka	62
	3.11 Nabyvání jazyka a učení se jazyku	62
	3.12 Fylogeneze jazyka. Divergence a konvergence. Kontakt jazyků	64
	3.13 Vznik jazyka	66
	3.14 Genetická klasifikace jazyků	68
3.2	Konstitutivní rysy a funkce jazyka	78
	3.21 Obecná povaha jazyka (langue)	78
	3.22 Funkce jazyka	79
	3.23 Konstitutivní rysy jazyka jako komunikativního systému	81
3.3	Jazyková politika a kultura	82
	3.31 Jazyková situace	82
	3.32 Jazyková politika a jazykové plánování. Jazyková kultura	82
4.0	Systém a text (Langue a parole)	85
4.1	Synchronie a diachronie	85
4.2	Langue a parole	86
4.3	Langue jako systém znaků	88
	4.31 Systém (langue). Pravidla. Paradigma a vztahy. Modely	88
	4.32 Závěry o systému: shrnutí. Hodnota	93
4.4	Text jako struktura znaků	94
	4.41 Parole (mluva/text)	94
	4.42 Syntagma a relace v něm. Segmentace	95
4.5	Pragmatika	97
4.6	Styl a stylistika	100
5.0	Struktura jazyka (Vnitřní lingvistika)	101
5.1	Lingvistika teoretická a aplikovaná	103
	5.11 Lingvistické zdroje (data)	107
	5.12 Korpusová lingvistika	108
5.2	Jazykové disciplíny: centrum a periferie	111
	5.21 Disciplíny a roviny (plány)	112
	5.22 Jednotka. Invariant a varianty	113
	5.23 Centrum a periferie	115
5.3	Fonologie a fonetika	115
	5.31 Zvuková stránka	115
	5.32 Fonetika a fonologie: forma a funkce	116
	5.33 Fonetika	117
	5.331 Artikulační orgány (mluvidla)	117
	5.332 Třídění hlásek	118
	5.333 Kombinatorika (syntagmatika) hlásek: jejich řetězy	121
	5.34 Fonologie	123
	5.341 Foném, přízvuk a tón	123
	5.342 Distinktivní rysy fonému (protiklady). Prozódie. Paradigmatika fonémů	125
	5.343 Kombinatorika (syntagmatika) fonémů	128
	5.35 Změny hlásek a alternace	128
5.4	Gramatika	130
	5.41 Morfologie	134

5.411	Morfologie a morfém	134
5.4111	Morfologie a její operace	134
5.4112	Morfém	135
5.4113	Kombinatorika morfémů. Morfonologie.	137
5.4114	Vztah formy a funkce morfémů	139
5.412	Flexe	139
5.4121	Kategorie flexe jména. Numerus. Genus a třídy. Casus.	140
5.4122	Posesivita a determinace.	145
5.4123	Kategorie flexe slovesa. Valence. Kauzativita. Persona. Numerus. Tempus. Modus. Genus verbi. Aspectus.	148
5.4124	Infinitivní formy verba (neurčité tvary slovesné)	156
5.4125	Poznámky k morfologii verba.	158
5.4126	Jiná flexe	159
5.413	Tvoření slov (slovotvorba) a tvoření pojmenování.	159
5.4131	Způsoby tvoření slov a pojmenování	160
5.4132	Morfém v tvoření slov (slovotvorbě)	164
5.4133	Onomaziologické způsoby a procesy ve slovotvorbě	165
5.42	Syntax	166
5.421	Syntax věty	167
5.4211	Věta a propozice. Význam propozice	167
5.4212	Typy vět	169
5.4213	Otázka a zápor.	170
5.4214	Členy věty. Subjekt, predikát, objekt, atribut, adverbiale, parenteze. Téma, další	173
5.4215	Syntagmatika slovních druhů při stavbě fráze	176
5.4216	Konstrukce a syntagmata	177
5.4217	Syntaktické vztahy	178
5.4218	Kombinatorika vět (syntagmatika vět)	179
5.4219	Aktuální členění věty (funkční perspektiva).	181
5.422	Valenční a generativní syntax	184
5.4221	Valenční (závislostní) syntax.	184
5.4222	Generativní syntax (generativní gramatika)	184
5.423	Text a diskurz	187
5.4231	Text. Diskurz. Hypersyntax.	187
5.4232	Faktory textu a prostředky vazby textu.	188
5.4233	Mluvní akty	190
5.5	Lexikon	191
5.51	Nominativní aspekty slovníku/lexikonu	191
5.52	Jednotka lexikonu. Forma a význam. Pojmenování jednoslovné a víceslovné. Nominativní mikrosystémy. Lokalita	192
5.53	Typy slov. Slovní druhy	198
5.531	Autosémantika a synsémantika	199
5.532	Slovní druhy (Partes orationis). Kvantifikátory. Substantivum. Adjektivum. Verbum. Adverbium. Pronomen. Numerale. Prepozice a postpozice. Konjunkce. Partikule. Interjekce. Člen. Klasifikátor (numerativ). Další slovní druhy. Víceslovná forma slovních druhů	199
5.533	Sémantické a funkční třídy. Jiné	210
5.54	Frazém a idiom	211
5.55	Paradigmatika slovníku: homonymie, synonymie, opozitnost, hyponymie. Jiná paradigmata. Polysémie.	212
5.56	Syntagmatika slovníku. Kombinatorika lexémů	215
5.57	Kombinace textové (neustálené): výrazy. Metafora	218
5.58	Funkce lexikálních jednotek. Diachronie v synchronii	220
5.59	Slovníky.	222
5.6	Sémantika	223
5.61	Sémantika a lingvistika	223

5.62 Význam věty a lexému	224
5.63 Paradigmatika a syntagmatika významu	226
6.0 Jazyky	228
6.1 Typologie a univerzálie	228
6.11 Typologie	228
6.12 Univerzálie	232
6.2 Kontrastivní lingvistika	233
7.0 Etapy vývoje lingvistiky	235
7.1 Začátky jazykovědy (zvláště evropské)	235
7.2 Indoeuropeistika	237
7.3 Dvacáté století a další vývoj	240
7.4 Historická dokumentace jazyků	243
7.5 Otevřené problémy lingvistiky	243
Příloha: Některé specifické lingvistické zdroje na webu	245
Příloha: Tabulka IPA	247
Literatura a poznámky	248
Zkratky	253
SLOVNÍKY	255
Slovník lingvistických termínů	257
Slovník osob	336
Slovník jazyků	339
BIBLIOGRAFIE	367

ÚVOD

Tato kniha vyrostla z kurzu lingvistiky pro pokročilejší studenty především skandinavistiky a germanistiky na pražské Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a jeho původní zaměření se snaží si také podržet v první řadě: nabídnout stručný a ucelený přehled a souhrn běžných, někdy však i méně běžných poznatků o jazyce a oboru, který se jím zabývá, a umožnit tak do nich vhléd v jejich celistvosti a komplexnosti. Není tedy dalším úvodem do studia lingvistiky, kterých je mnoho a jsou i různě výběrové povahy, a nemusí proto ani postupně budovat pojmový půdorys takového úvodu od jednoduššího a nespeciálního k složitějšímu s příslušným zakotvením pojmů, popřípadě i s jejich utvrzováním seminární analýzou. Je tedy takto vhodná především pro studenta i dalšího zájemce, který si chce své poznatky oživit, zpřehlednit a uspořádat systematictěji, popř. i v daném rámci doplnit o další.

Protože žádná kniha nemůže obsahovat všechno, jakkoliv je obecná, naráželo i sestavování této na problém volby, a to ani ne tak kategorií a pojmů, jako příkladů. Výběr ilustrativního materiálu se nakonec soustředil především jednak na ilustrace ze známějších a bližších jazyků včetně češtiny, pokud to bylo možné, a jednak na ilustrace zachycující a znázorňující jen typické možnosti a charakteristické jevy další; nejde tu tudíž o předvedení učené sbírky kuriozit a okrajovostí, které je třeba hledat jinde. Při snaze o přehlednost, která se promítá i do úpravy a ovšem zařazení informací o často různých pohledech na stejnou otázku, se důraz klade na otevřenost a diskuzní povahu problémů, která právě může posloužit jako zdroj inspirace tomu, kdo bude chtít jít dále. Často se proto, vedle obecněji přijímaných názorů, připomíná i autorství a ovšem i menší konsenzus některých myšlenek a názorů, které lze pak sledovat v bibliografii podle zájmu či potřeby dál. Vzhledem ke stavu, v jakém se lingvistika nachází, kdy neexistuje jediný prestižní model, jak ji podávat, je tento výběr, vedený snahou o relativní úplnost všeho základního, nutně osobní, ne však snad zcela arbitrární. Kniha je pojata v zásadě jako synchronní a primárně strukturální, a důraz se tu proto vědomě klade na klasické pohledy a, proti spekulativnímu mentalismu, na empirii v naději, že ze zmiňovaných střípků bohaté reality jazyků se začne skládat i obraz jazyka jako jevu o sobě a jako brány otevírající obzor k řadě dalších disciplín. V neposlední řadě se tak snad přispěje i k uvědomění toho, že lingvistika není pouze gramatika. Jako obecné pozadí knihy může posloužit i můj stručný přehled *Základy lingvistické metodologie*, který vznikl s ní paralelně a do určité míry se s ní i doplňuje. Rukopis byl dokončen v r. 1993.

Poznámka k 2. vydání

Druhé vydání knihy bylo, vedle drobných oprav a četných místních úprav, především trojím způsobem rozšířeno, mj. díky připomínkám uživatelů a recenzentů. Rozšířené kapitoly 5.7 a 5.8 dostaly označení 6, z původní kapitoly 6 se stala 7 a byly přidány i některé nové kapitoly, zvl. 1.6 a 1.7, 2.5, 4.6, 5.11, 5.12, 5.533 a 7.0, rozšiřující celkový záběr. Byl však také zcela přepracován a značně rozšířen **Slovník lingvistických termínů**, který nyní tvoří relativně samostatnou pomůcku. Nově, vedle rozšířené bibliografie, přibyl ale i **Slovník jazyků** (Jazyky, jazykové skupiny a rodiny) s jejich stručnými charakteristikami a **Slovník osob**. Všechny tři slovníky jsou odkazově propojeny s hlavním textem knihy.

Za cenné připomínky k rukopisu a textu knihy srdečně děkuji prof. PhDr. Petru Sgallovi, DrSc., doc. PhDr. Pavlu Novákovi, CSc., PhDr. Jarce Vrbové, doc. RNDr. Petru Jirků, CSc., prof. ing. Bořivoji Melicharovi, DrSc., a prof. PhDr. Jarmile Panevové, DrSc.

František Čermák, Praha 1996

Poznámka k 3. vydání

Třetí vydání je obohaceno o řadu detailů a rozvedení některých pasáží, rozrostl se i slovník jazyků.

František Čermák, Praha 2000

Poznámka ke 4. vydání

Text čtvrtého vydání je revidován a na mnoha místech rozšířen, jeho formulace doplněny a zpřesněny, přibýly příklady, celé odstavce, úseky i kapitoly.

Za cenné připomínky k textu srdečně děkuji zvl. PhDr. Ivo Vasiljevovi, CSc., Václavu Cvrčkovi, Ph.D., doc. PhDr. Jaromíru Vochalovi, DrSc., a prof. PhDr. Karlu Kučerovi, CSc.

František Čermák, Praha 2011

JAZYK A JAZYKOVĚDA

1.0 JAZYK A KOMUNIKACE

Obecný úvod a rámec

Jazyk je systém sloužící především jako základní prostředek lidské komunikace. Jeho komunikativní funkci obecně plní každý přirozený jazyk, a to v zásadě stejně uspokojivě. Protože však lze jazyk podle toho kterého zdůrazňovaného aspektu pojímat různě, připomeňme si úvodem aspoň ty jeho hlavní rysy, které jsou relevantní zde: jazyk je takto v mozku uložený systém jednotek, pravidel, modelů a konvenčních kolektivních norem k tvorbě promluv. Tento systém slouží primárně ke kódování a dekódování sdělované informace mnoha druhů a porozumění takovým promluvám, resp. textům, které jsou náplní běžné i méně běžné komunikace (o těchto a dalších aspektech blíže viz zvl. 1.1–2, 1.3, 1.42, 1.51, 2.1, 3.21–2, 4.2, 4.31).

Komunikace je přenos informací mezi minimálně dvěma účastníky (zvláště, resp. obvykle mezi mluvčím a posluchačem či pisatelem a čtenářem), a to prostřednictvím určitého signálního systému znaků (resp. kódu), zvl. pak systému jazykového. Komunikace (sdělování, dorozumívání) se uskutečňuje vždy v určitém rámci, daném několika složkami (viz i 1.41). Při komunikaci jazykové se však vedle informace přenášejí i pocity, vůle mluvčího aj. a její forma nemusí být přitom jen verbální (ale může užívat mj. i gesta).

Vedle osobní komunikace mezi aspoň dvěma partnery existuje i mnoho jejích dalších druhů; rozšířená je zvláště masová komunikace (médiá, tisk), kterou zvl. vláda a vlivné organizace šíří své názory masám a pokoušejí se mj. ovlivňovat jejich smýšlení. Základní formy jazykové komunikace jsou forma orální a grafická (mluvená a psaná).

Termínem **kód** se označuje jednak systém, do kterého se převádí určitý signální systém, anebo se ten převádí v jiný, nebo se jím chápe i sám strukturovaný systém znaků. Na rozdíl od běžného chápání kódu (např. morseovky, vlajkové signalizace) zde však jde především o zapojování přirozeného jazyka a jeho znaků (slov).

Do komunikace tedy patří i neverbální znakové složky: (1) gesta, resp. posunky a (2) mimika tváře, grimasy aj.; oba tyto typy studuje *kinesika* (viz 1.7). Obecněji jsou předmětem studia *paralingvistiky*, do níž však patří především aspekty prozodické (srov. 5.342). Pro úspěšný průběh komunikace musí být splněna řada podmínek, především zapojený princip kooperace (srov. 5.4).

Věda studující jazyk se nazývá **lingvistika** (jazykověda); studuje ho ze všech relevantních aspektů. Vedle základního cíle studia jazyka pro komunikaci a při ní (mluvení a psaní) studuje lingvistika i vztahy jazyka k řadě dalších oborů, jako je psychologie aj.

Postavení jazyka je pro fungování společnosti centrální a jedinečné a jazykem je podmíněna i hlavní část lidské civilizace a její kultury; stejně tak je jazyk nezbytný i pro většinu oborů lidské činnosti.

1.1 Jazyk a nejazyk

K pochopení toho, co to je jazyk, je třeba si hned na začátku vymezit, co jazyk není. Máme-li k pojmu jazyk zařadit následující případy systému nebo použití kódu, resp. typů komunikace, budeme asi v rozpacích:

- 1 – za/ťukání na zeď
- 2 – dopravní značky po cestě
- 3 – státní, církevní, ideologické a jiné symboly
- 4 – posunčina a skřeky šimpanzů
- 5 – programovací jazyk Pascal
- 6 – vnitřní monolog

U každého z těchto případů (obv. jde o komunikační prostředek) lze najít důvody pro zařazení i proti němu; např. u šimpanzů jistě o jakýsi jazyk jde, není to však jazyk lidský (šimpanz Washoe se ovšem naučil přes 130 znaků umělého jazyka, odvozeného od jazyka hluchoněmých), v případě Pascalu je to zase omezený jazyk umělý a při vnitřním monologu jde sice o omezenou extenzi skutečného jazyka, ne však o jazyk sám. Co je tedy charakteristické pro lidský, popř. všední jazyk, resp. **přirozený jazyk**? Je to především možnost (opakovatelné) komunikace mezi aspoň dvěma partnery, založená na systému, který je komplexní, dynamický a který umožňuje své znaky podle daných pravidel kombinovat. Termín **jazyk** je tedy mnohoznačný a v širším smyslu, o který nám tu však teď nejde, lze leccos z výše uvedených případů jako jazyk označit, v užším však žádný.

U přirozeného jazyka lidí však jde vždy zároveň o jeho vztah k mimojazykové skutečnosti, k myšlení i společnosti (viz 1.51, 2.1 a 2.2).

Dodejme, že vedle jazyka, chápaného tedy širše či užze, je třeba rozlišovat ještě **symbolický systém** (např. v náboženství či matematice), užívaný ke znázornění něčeho, a **systém signální** (srov. 1.51), užívaný ke komunikaci.

1.2 Jazyky

Jazyky rozdělujeme především podle **kódu** komunikace (viz výše 1.1 a dále zvl. 1.51 a 1.41–2):

- JAZYK I lidský A** – jazyk 1 – *přirozený* – standardní
– jiný (dialekt aj.)
2 – *umělý* – formální
– mezinárodní (esperanto, Volapük aj.)

- B – nejazyk = *parajazyk* (kinesika, mimika aj.)
II živočišný 1 – *akustický / vokální*
2 – *kinesický / jiný*

Jazyky živočichů, jak je dnes známe, např. delfinů, velryb, včel, šimpanzů, ptáků aj., jsou dosti rozmanité (využívají zvuku, zraku, doteku, popř. i pachu) a někdy co do svého typu kombinované (srov. i 3.23), srovnatelné s jazyky člověka však bezprostředně nejsou. Mluvený lidský jazyk je však obvykle doplňován a doprovázen mj. intonací, gesty, výrazy obličeje aj., tedy **parajazykem**.

Od parajazyka (1.7) je třeba ovšem odlišovat **znakový jazyk**, resp. znakové jazyky neslyšících, které jsou modelovány do určité míry podle toho kterého přirozeného jazyka (viz též 3.14, s obv. třemi složkami, tj. tvarem ruky, pohybem ruky a znakovým prostorem ruky vůči tělu, jimiž se vyjadřují jak pojmenování, tak syntax). Jejich studiem se zabývá *chero-logie*.

Formální jazyk (na rozdíl od jazyka přirozeného) je exaktní, s plně definovaným slovníkem i gramatikou, a systematický, např. programovací jazyk. V matematice aj. je definován jako podmnožina všech možných kombinací (řetězců) vytvářených z konečné množiny symbolů. V jazykovědě se za formální jazyk nejčastěji považuje obvykle poněkud volněji pojatý **metajazyk**, chápeme-li ho jako nástroj k mluvení o jiném jazyce (zvl. přirozeném) nebo o jiné části jazyka, resp. k jeho popisu, i když naopak každý metajazyk nemusí být formálním jazykem, tj. není-li dostatečně explicitní a exaktní. Takový metajazykem popisovaný či rozebíraný jazyk se pak pro odlišení nazývá **objektový jazyk**. V jazykovědě se tudíž setkáme s formálním jazykem např. při popisu morfologie, syntaxe aj.; v širším smyslu se pak někdy mluví i o jazyce lingvistiky. S formálními jazyky mimo jazykovědu se nejčastěji pracuje v logice či matematice, v programování (výše zmíněný Pascal, Prolog, C aj.). Naproti tomu např. morseovka, systém lodní vlajkové signalizace apod. jazyky nejsou, jsou to kódy.

Mezinárodní jazyk (bylo jich navrženo už několik stovek) je umělý jazyk usilující, v Evropě zvl. po ústupu latiny, o nahrazení, dnes však spíše jen doplnění komunikace v přirozených jazycích (viz též 3.14), jejichž množství se může jevit jako nepraktické aj. Vykazuje zřetelnou snahu o jednoduchost, pravidelnost (bezvýjimečnost) a často i exaktnost, popř. jeví rovněž sklon k přiblížení, aproximaci směrem k formálnímu jazyku. V zásadě ale vždy je nějak založen na konkrétním přirozeném jazyce (jednom nebo více).

Centrem zájmu jazykovědců je však pochopitelně v první řadě **přirozený jazyk** jako základní, nejbohatší a polyfunkční prostředek komunikace. Avšak ten je v běžné komunikaci obvykle doplňován ještě dalšími jejími složkami (srov. i 1.0–1.1), ať už verbálními (včetně např. prvků formálního jazyka), či mimoverbálními; lidská komunikace je tedy takto typicky smíšená. Dodejme, že je-li *kód* systémem převodu jednoho signálního systému v jiný, je *překlad* způsobem převodu jednoho přirozeného jazyka do jiného, např. českého textu do anglické podoby.

1.3 Jazyk přirozený: vnitřní členění

Jazyk je nesporně nejsložitější a nejbohatší známý systém mající mnoho stránek, a tedy i možností přístupu k jeho chápání, popisu, popř. i třídění; v důsledku toho je právě komplexní pohled na něj, jakkoliv žádoucí, také neobyčejně obtížný.

V jazyce chápaném jako **systém** je třeba tento abstraktní systém (*langue*) od realizace tohoto systému v textu (*parole*). Zjevný, ne však jediný rozdíl mezi obojím je v tom, že zatímco systém je relativně uzavřený, text obecně, chápaný jako úhrn všech možných textů (tj. i budoucích) především co do svého aspektu časového, je potenciálně nekonečný (viz 4.4). Jazykový systém lze zjednodušeně chápat jako znakové jednotky a jejich kombinatorická pravidla (tj. gramatiku), popř. i zásady a normy jejich kombinování (viz 4.31).

Obecně se různé aspekty, stránky jazyka dělí na:

- 1 – *interní*, tj. podle vnitřních aspektů (viz 1.31–1.34A–D a zvl. 4.0–6.2)
- 2 – *externí*, tj. podle vnějších aspektů a závislostí (viz 1.32 a 1.4, 2.0–2.5)

Oba pohledy lze však podle různých stránek členit ještě blíže, a to především (A) vertikálně, (B) horizontálně, (C) koncentricky a (D) mediálně, tj. tak, jak zachycuje následující přehled.

1.31 Jazyk (systém) interně

1.311 Jazyk ve vertikálním pohledu

Roviny	Jednotky		Syntax (kombinatorika podle pravidel)		
			<i>formální</i>	–	<i>sémantická</i>
– Kolokace	kolokace	(?miliony)	+	:	+
– Lexikon	lexém/slovo	(statisíce)	+	:	+
– Morfologie	lexik. morfém	(desetitisíce)	+	:	+
	gramat. morfém	(stovky)	+	:	+
– Fonologie	foném	(desítky)	?		?

V tomto pohledu „shora dolů“ mají první tři **roviny** (někdy nazývané také **plány**) vztah k významu, i když různě těsný, poslední, fonologická rovina ho však přímo nemá (srov. i otazníky v přehledu, které naznačují jen tolik, že pro některé fonémy se někdy volná souvislost s významem uvažuje). Některé z těchto rovin (srov. víc v 5.21) se dále dělí na podroviny, takže např. morfologie se skládá z flexe (ohýbání) a derivace (odvozování) nebo nemusí vůbec existovat. Toto však platí jen o morfologii, ostatní roviny mají jazyky vždycyky. Roviny se tu chápou hierarchicky, zde od „nejvyšší“ k „nejnižší“, jako úrovně výskytu jednotek téhož druhu, tj. od (pravidelných) spojení slov neboli kolokací přes jednoslovné lexémy a morfémy až po fonémy. Rovina kolokační je vydělena podmíněně jen ve smyslu syntaxe (kde kombinatorika kolokací do značné míry splývá s kombinatorikou lexémů, resp. slov). Syntax, která tu zařazena není (systémovou jednotkou je pouze abstraktní věta, viz zvl. 5.4211), na místě kolokace (avšak v odlišném smyslu útvaru neustáleného) někdy užívá obdobný výraz fráze.

Značka + tu obv. prostým součtovým způsobem označuje kombinaci jednotek, kterou se vytváří jejich skupina nebo jednotka vyšší (u kolokací a lexémů obv. **věta**, pro sémantiku viz kompozičnost 4.41), značka : označuje úměrnost a paralelnost této kombinatoriky jak po stránce formy, tak i významu jednotek, které do ní vstupují (i když všude existují četné výjimky, anomálie, popř. idiomy, viz 5.54).

1.312 Jazyk v horizontálním pohledu

V tomto „vodorovném“ pohledu se uvažují jednotlivé jazykové útvary (variety); chápou se vůči sobě doplňkově a jako paralelně existující, bez vertikálního pohledu (i když se i sem někdy pro jeden z nich, spisovný jazyk, byť neprávem, často vnáší vertikální představa nadřazenosti, viz zvl. 2.1). Člení se především:

- 1 – **Geograficky:** – dialekty (vždy víc)
 - interdialekt (pův. nadřazený dialekt, srov. češtinu)
- 2 – **Funkčně:** – standardní (spisovný) jazyk: plní hlavně reprezentativní, veřejné, formální funkce/cíle
 - mluvený jazyk/standard: plní obv. všechny běžné a neformální funkce/cíle
 - profesní jazyk (slang), žargon: plní odborné cíle
 - jazyk sociálně uzavřené skupiny, hantýrka, argot aj.

1.313 Jazyk v koncentrickém pohledu

Tento pohled na jazyk, beroucí za základ „sbíhavost“ a souvztažnost jevů aj. směrem ke společnému jádru, je v zásadě dán různou frekvencí jeho jednotek v každé jeho rovině (viz výše), od nejčastějších v jádru až po řídké na okraji tohoto pohledu. Jako relativní, mající povahu škály a vzájemně propojené, se tu užívají obecně termíny **centrum–periferie** (viz 5.23), tj. pro oblast jednotek a jevů v dané rovině nejčastějších („jádro“) a hlavních (např. nejčastější slova) proti oblasti jednotek řídkých, a tedy okrajových (např. řídká slova). S tímto pojetím škály souvisí pojem *ustálenosti* forem a jednotek; ty, které jsou na okraji periferie, přestávají být ustálené, a přestávají tudíž i patřit do systému jazyka.

V zásadě obdobný pohled, daný však nikoliv jevy či jednotkami, ale různým počtem mluvčích ve vztahu k částem jazyka (kde jde především o slovník), který je uplatnitelný opět na škále, tu představují dvě krajnosti:

- 1 – **Národní jazyk:** jazyk celého národa (který však v úplnosti, mj. v odborných termínech či nářečních prvcích, nikdo celý nezná)
- 2 – **Idiolekt:** jazyk jednotlivce (tj. jeho osobní „výběr“ z celonárodního jazyka)

Frekvencí jazykových jednotek, především v textu, se rozumí četnost, míra opakování jejich výskytu (měřená v jejich co nejrůznějším užití na různých textech). Udává se v absolutních číslech (tj. pro skutečný počet výskytů v daném vzorku textu) nebo relativně, v procentech, tj. jako podíl z celkového výskytu všech jednotek daného typu; např. ze všech asi 50 tisíc slov českého frekvenčního slovníku pokrývá 10 000 nejčastějších celých 98 procent textů.

Frekvenční výzkumy, tj. v zásadě statistické povahy, které se provádějí pro všechny roviny, jsou nejznámější v podobě **frekvenčního slovníku**. Jsou předmětem studia **kvantitativní lingvistiky** (viz 5.1).

1.314 Jazyk v pohledu mediálním (médiá)

Jazyk známe a užíváme v zásadě ve dvou formách, resp. skrze dvě média (prostředky) výrazu, v mluvené a psané podobě; ty však nejsou plně shodné. Obě formy mají každá více stránek (viz 1.6). V přehledu:

- 1 – **Mluvený jazyk** se člení na – vlastní mluvený jazyk
(je primární) – parajazyk – vlastní parajazyk (zvl. kinesika, viz 1.0, 1.7)
– prozodie (intonace ap., 5.342)

Pozn.: *Tónové jazyky* (např. skandinávské, slovinština, čínština, vietnamština) mají navíc obligatorní a pevné *prozodické rysy* (tóny) na svých slovech; existence zpravidla 2–6 různých tónů pro tutéž slabiku odlišuje její různé významy, spoluvytváří tedy i polysémii slova a podílí se na rozlišování významu slov (viz 5.341).

- 2 – **Psaný jazyk** se člení na – vlastní psaný jazyk (viz mj. 1.6)
– grafiku

Podobně jako **parajazyk** je v obou svých složkách komplementární k vlastnímu mluvenému jazyku, má doplňkovou, nijak však postradatelnou povahu pro jazyk psaný **grafika** (blíže viz 1.53, též 1.6). Jsou to pomocné organizační značky pro vlastní psaní, kam patří především označování velkými písmeny, čárky, pomlčky, otazníky (srov. např. jejich zvláštní úzus ve španělštině, tj. na začátku tázací věty ¿ a na jejím konci ?) ap., ale i spřežky, jako je české, německé či holandské *ch* aj.; v širším smyslu zahrnuje grafika i ortografii a veškeré způsoby psaní. Grafika zároveň do určité míry zachycuje některé rysy mluveného jazyka (srov. otazník a tázací intonaci), většinu z nich však zachytit nedokáže.

1.32 Jazyk externě

Patří sem především vnější vztahy mezi jazykem a vědomím, myšlením, emocemi, společností, etnikem, mozkiem i pamětí, popř. další (viz 2.0, vazby jazyka), někdy nazývané *makrolingvistika*, na rozdíl od jazyka ve smyslu interních pohledů, tj. *mikrolingvistiky* (1.31 výše).

1.4 Produkce a percepce jazyka v komunikaci

1.41 Komunikativní situace a komunikativní funkce

Pro pochopení toho, jak vytváříme své promluvy a jak je naši posluchači vnímají, je napřed nutné pochopení komunikativní situace, vlastní jazykové komunikace i podstaty systému a textu.

Komunikativní situace (schéma):

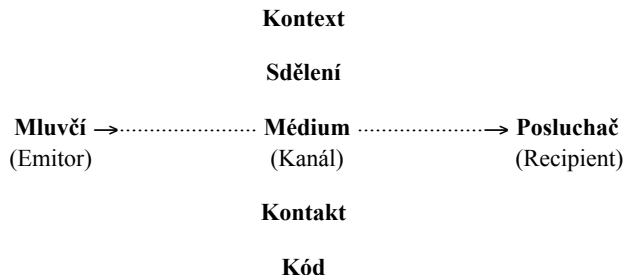

Schéma zachycuje jednotlivé složky lingvisticky pojaté (a zjednodušené) komunikace, které jsou v různých typech komunikace různě zapojovány a zdůrazňovány, především v souvislosti s komunikativní funkcí (viz zde dál).

Mluvčí (1), resp. **posлуhač** (2) si v běžné komunikaci své role střídají, ostatní složky zůstávají stálé.

Kontextem (3) se zde míní v širším smyslu kontext jazykový i nejazykový (tj. i situace, srov. však 5.4231, i když běžně se obojí jinak rozlišuje, srov. však i termín *konsituace*, 5.4231).

Sdělením (4) je vlastní přenášená informace (zvl. její obsah), **kontaktem** (5) druh styku partnerů (oba můžou, ale nemusejí být na stejném místě ani ve stejném čase).

Kódem (6) se zde rozumějí prostředky a pravidla jejich uspořádání, tj. mluvená či psaná forma komunikace. S druhem užitého kódu souvisí konečně i to, zda jde skutečně o mluvčího a posлуhače nebo pisatele a čtenáře. U mluvčího (obecněji emitora) se předpokládá intence (záměr), se kterou komunikaci uskutečňuje. Jednotlivým vztahům mezi složkami takovéto základní komunikativní situace, kterým se pak někdy říká faktory komunikace, odpovídají i různé komunikativní funkce.

Médium (kanál) (7) je cesta, kudy se komunikace přenáší, tj. v zásadě akustická, vizuální (či taktilní, využívá-li se hmatu); uvnitř se liší dále na kanál zapojený v bezprostřední komunikaci či nikoliv (na dálku nebo přes časový rozdíl).

V teorii komunikace se za další součásti komunikativní situace často počítají ještě *zpětná vazba* (8, reakce posлуhače udržující komunikaci v chodu) a *pragmatický účinek* (9, který chtěl mluvčí vyvolat), popř. i *šum* (10, zvuk, překážka nebo jiný faktor komunikaci narušující či znemožňující, srov. i 1.42). Celek vystihuje mnemotechnická věta typu

Někdo (1) ŘÍKÁ něco (4) někomu (2) nějak (5–6–7) s nějakým účinkem (9–8).

Komunikativní funkce jsou v přehledu (podle Jakobsona a dalších) především tyto (viz též 3.22):

– **Referenční:** vztah k obsahu promluvy, poukaz na časoprostor promluvy relativní, nebo reálný vnější, a zakotvení v něm; využívá se tu většina lexikálních i gramatických jednotek, vystihuje ho např. otázka *O čem budeš mluvit?*

Někdy se její pojetí zužuje a zvlášt' se vyděluje funkce **kontextová**, týkající se aspektů mimojazykového kontextu.

(Vztah: Mluvčí/Posлуhač/Sdělení aj.–Kontext)

- **Emotivní/expresivní:** sebevyjádření mluvčího, zvl. jeho postojů a emocí; např. *Au!*
Tuto funkci lze vymezit především vztahem k referenční funkci.
(Vztah: Mluvčí–[Posluchač])
- **Konativní/direktivní:** záměr ovlivnit posluchače, přimět ho k něčemu ap.
Pozn.: podle Bühlera tu jde o *apelovou* funkci; např. *Počkej!*
(Vztah: [Mluvčí]–Posluchač)
- **Poetická:** důraz na obsah a podobu sdělení, poměr jeho částí obsahových i formálních, včetně, ne však pouze aspektů poetických; např. *hrůza hrůzoucí* (Vztah: Mluvčí/Posluchač–Sdělení)
- **Fatická/kontaktová:** snaha udržet či modifikovat styk, pozornost či naladěnost druhého; např. v telefonu *Haló, seš tam?*
(Vztah: Mluvčí/Posluchač–Kontakt)
- **Metajazyková:** přenesení pozornosti na vlastní formu jazyka jako prostředku (při rozboru, opravě aj.); např. *Co to znamená konsignovat? – Najdi si to ve slovníku!*
(Vztah: Mluvčí/Posluchač–Kód)

Každá promluva a její část vždy aspoň jednu z těchto funkcí má (což je spíše řidší případ), obv. jich však má více zároveň, byť v různé míře zastoupení. Tendence k monopolnímu zastoupení jediné funkce v promluvě do jisté míry souvisí i se žánrem (např. při jazykové analýze převažuje funkce metajazyková, při odborném vyjadřování zase funkce referenční apod.).

Jazyková komunikace je obecně přenos jakékoliv informace jazykem, a to různým způsobem, v zásadě však mluvou nebo písmem. Při psané komunikaci je však síla zastoupení jednotlivých funkcí i složek poněkud odlišná, především v důsledku toho, že chybí přímý kontakt mluvčího, resp. pisatele, a posluchače, resp. čtenáře (viz zvl. 1.6).

Evaluativní funkce, která se dá popř. chápat jako extenze funkce expresivní, popř. emotivní, má pragmatickou a obv. subjektivní povahu (viz víc v 3.22).

1.42 Produkce a percepce

Vlastní **jazyková komunikace** se skládá z procesů, které jsou podmíněny uskutečněním nebo splněním některých podmínek čili faktorů (při nejazykové komunikaci jsou některé odlišnosti). Tyto **procesy** tu jsou dva. Z hlediska *mluvčího* jde o **kódování**, převod myšlenky, informace do společného a oběma srozumitelného, popř. přijatelného kódu; této myšlenky a převodu předchází komunikativní záměr mluvčího. Proces kódování zahrnuje především tři složky: uspořádání částí pomocí syntaxe, dosažení lineární formy výrazu a vnesení významu do sdělení (viz zde dál). Z hlediska *posluchače* jde do značné míry o opačný proces převodu, o **dekódování**. **Faktory** podmiňující komunikaci jsou také především dva: propustnost kanálu (např. při telefonování, ale i přímém rozhovoru se může vyskytnout hluk, resp. **šum**, nebo se nedodržel společenské konvence, což propustnost snižuje apod.) a sdílený (přibližně stejný) stupeň znalosti užívaného jazyka (a ovšem i věcně světa, tématu apod.). Úspěšné kódování i dekódování je umožněno mj. znalostí společného jazykového systému.

Langue–parole (systém–text)

Možnost v podstatě stejné znalosti jazyka u různých lidí, umožňující jejich jazykový styk, tj. komunikaci, svědčí o čemsi pro všechny účastníky komunikace společném: o existenci langue, obecného, společného a relativně stálého *abstraktního* systému jazyka (srov. 4.31). **Langue** (což je, stejně jako parole, saussurovský termín) je tedy takto obecně zdroj společných jednotek a jejich kombinací, norem a principů klasifikace světa skrze jazyk i kolektivní a sociální model pro tvorbu promluv a jejich částí. **Realizace** (možností) systému langue v jednotlivých promluvách, resp. textech, které mají *konkrétní*, aktuální a individuální povahu i zřetelný rozsah, jsou akty **parole**. Co odpovídá při komunikaci oběma jazykovým pojmům v oblasti psychické, zachycuje schéma:

<i>Jazyk:</i>	LANGUE (jednotky, pravidla a modely)	:	PAROLE (realizace)
<i>Psychika:</i>	pojmenování/nominace	→	organizace pojmenování
(intence/ záměr)	(volba n. kombinace forem pro pojmenovávané)		(konkrétní uspořádání a podoba forem, věty aj.)

Produkce a percepce obecně

Produkce promluvy je tedy celkovým výsledkem *syntézy* dílčích výsledků řady psychických a jazykových operací, jež se opírají o provedení dílčích analýz tématu, možností, způsobů a forem, které má mluvčí k dispozici (srov. 2.21). Výsledná podoba takto vyprodukované promluvy, která je výrazem záměru mluvčího a je *lineární* (viz výše), je umožněna až po splnění několika podmínek: (1) musí odrážet znalost podmínek, za nichž informaci ne/lze jazykem vyjádřit (srov. situace 5.4231), (2) musí počítat s předchozí znalostí a informovaností obou partnerů (v užším smyslu tu jde jednak o obsah tématu či základu věty, viz 5.4219, a jednak o *presupozici*, viz 5.4211) a (3) musí být realizovaná, resp. vnímatelná některým z obou *smyslů*, tj. sluchem nebo zrakem (slepecké Braillovo písmo však zapojuje třetí smysl, hmat, normálně neužívaný). Produkce užívající akustické formy, která vzniká na základě jemné souhry nejrůznějších pohybů artikulačních orgánů, se přenáší do odpovídajících rozdílů ve vibracích vzduchu; tyto zvukové vlny, skládající se z různých a mnohonásobných zvýšení a poklesů tlaku vzduchu různé frekvence, se šíří na všechny strany. Ve fonetice je produkce v prostém protikladu k percepci, zde však je vzhledem k tomu, že stojí proti vnímání (percepci) i (po)rozumění, produkce pojem nutně širší.

Vnímání (percepce) aktuální promluvy (srov. 2.21), tj. parolové formy, ale i všeho ostatního (situace aj.), které je třeba lišit od jejího (po)rozumění, je opět komplexní. Zásadně předpokládá lidský subjekt jako účastníka, je přímé (bezprostřední) a má smyslovou povahu, tj. probíhá, s výjimkou slepeckého čtení, za účasti jen dvou smyslů, sluchu a/nebo zraku. Akustickou promluvu však obvykle doprovázejí gesta, mimika aj. (viz 1.6–7); naopak u grafické promluvy tomu tak nebývá. Podstatou vnímání je postupná *identifikace* povrchových (vnějškových) struktur slyšené/čtené promluvy srovnáváním se známým, tj. jednotkami a pravidly v langue, a to zřejmě už od jednotky nejnižší roviny, fonému. Silně je přítomna krátkodobá paměť. Komplexní proces vnímání je do značné míry kategoriální povahy a zahrnuje mj. i rozlišení invariantního od méně relevantního, variabilního. To, co je variantní, může být dáno osobními hlasovými zvláštnostmi mluvčího, jeho původem (dialektem ap.), jeho

náladou, fyzickým stavem aj., a podle potřeby bývá odfiltrováno; obdobné lišení je i ve fázi (po)rozumění, kdy se však emocionální stav mluvčího posluchačem dekóduje jako další informace. Kategoriální povaha percepce je založená na schopnosti zařadit slyšený zvuk pevně do kategorie určitého fonému (5.341) a nenechat ho neurčený; pokusy s umělými zvuky (vytvořenými např. uprostřed mezi *b* a *p*) prokázaly, že posluchač se běžně vždy k jedné alternativě, je-li pro něj fonémem, přikloní, že nezůstane na půl cesty, a tedy v nejistotě (toto je třeba odlišit od pouhého přeslechnutí).

Akusticky je tento komplexní proces vázán na fyzickou cestu akustického signálu: ten jde do vnějšího ucha (kovadlinka aj.), odtud do vnitřního ucha, kde Cortiho orgán (mající cca 23 500 buněk ve funkci jakoby malých mikrofonů) přeměňuje chvění v elektrické impulzy (0,02–0,07 voltu), které jdou dál do mozku. Vlastní povaha a podoba procesů probíhajících na konci v mozku je však stále spíše neznámá než známá, i když se běžně předpokládá, že pro vnímání akustických promluv má člověk zabudovány speciální nervové mechanismy. V nich je zakódována mj. schopnost rozlišování kategoriálního druhu odpovídajícího prioritnímu rozlišování hlásek (tj. oproti jiným zvukům, které mozek odfiltrovává).

Po/rozumění (tj. porozumění obsahu výpovědi, ne však např. fonémům promluvy) je psychický (nesmyslový) proces, který je podmiňovaný úspěšnou percepcí. Je opět závislý jak na znalosti užívaného jazyka, tak na splnění či uvědomění si předchozích podmínek (viz výše), tj. na rozpoznání podmínek situace nebo scény, předchozích znalostí ap. Obecně tedy po/rozumění znamená *pochopení* dvou složek promluvy:

A – *situace* vnímané komunikace, způsobů její závislosti na ní a místa v ní

B – *smyslu* výpovědi, tj. aktuálního významu za aktuální formou promluvy, a jeho motivace, resp. intence

Jen tak je pak možné porozumět skutečnému smyslu takové věty jako *Je už zima*, která může znamenat víc věcí, zvl. však buď pouhé informativní konstatování, popř. popis, nebo skrytý příkaz či doporučení (*Zavři!*), jde-li např. o otevřené okno (srov. 4.5).

Holismus a prototypičnost v percepci

Forma vnímané komunikace, zvl. akustická, má v zásadě povahu *neurčitého* a *splyvavého* kontinua, přičemž i její obsahová stránka je často **vágní**, neurčená. Rozlišování invariantního od variantního (dané už lidskou psychickou predispozicí, viz výše) se na tomto pozadí přirozené neurčitosti a vágnosti pak projevuje hlavně v rozpoznávání a určování diskretních celků. Tento sklon, resp. schopnost mysli, se nazývá různě. Zvláště v psychologii a dnes i obecněji je to princip **Gestalt**, **holismus**, nejnověji pak v lingvistice i teorie **prototypů** (viz i 4.32). Spočívá v určování, identifikaci ohraničeného celku, útvaru, jednotky apod. v záplavě splyvavých zvuků, a to často jen na základě i neúplného množství rysů tohoto celku ap., které jsou pak zkušeností extrapolovány, doplněny (a často v důsledku přítomného opakovaného stereotypu i posilovány). Pokud jde o identifikaci vnímaného s něčím typickým, tj. podle jeho typických znaků (jakožto zástupce celé třídy), mluví se o prototypech. Např. *pes*, *kráva* jsou pro většinu mluvčích, ve srovnání např. s *prvokem* či *bakterií*, celkem nespornými prototypy **živočicha** a při jeho uvedení, zmínce v textu je pak také s nimi, popř. s jemu podobnými, přimárně i takový prototypový zástupce třídy asociován (tedy **Živočich?** → *pes/kráva/...*).

Princip Gestalt, který lze také přeformulovat tak, že *celek se nerovná prostému úhrnu částí*, se uplatňuje v jazyce všude. Jen díky němu chápeme např. větu jako větu, tj. celek, a ne jako prostý úhrn slov nebo slovo jako slovo, a nikoliv jako neurčité kontinuum různě silných a do ztracena se táhnoucích sémantických rysů; promítá se však i do povahy systémových pojmů jazyka aj. (srov. i klasifikaci v 2.21 a vztah intenze–extenze v 1.52). Všechny souvislosti a vzájemné důsledky obou principů, tj. holistického a prototypového, nejsou dosud plně poznány.

Naproti tomu už geneticky dané principy jazykové schopnosti i mechanismy učení (Chomsky) vedou k tomu, že při komunikaci, tj. produkci i percepci, neopakujeme pořad totéž, ale naopak velmi často inovujeme, a to i bez specifického stimulu, zato však přiměřeně situaci (jde o tvořivý aspekt jazyka, kreativnost, 3.23). Jazykové chování proto není plně prediktabilní a předurčené (kauzální), je jen lépe či hůře odhadnutelné.

1.5 Jazykový znak v systému a jeho forma: sémiotika a grafika

1.51 Znak a jeho povaha

Jazyk je systém znaků (jazykových) a je z tohoto hlediska tedy také součástí a předmětem nauky o znacích, sémiotiky. A znaky jsou základní stavební kameny informace sdělované při komunikaci. Například všechna slova slovníku jsou takto znaky.

Znak je obecně něco (tj. věc/forma) zastupující něco jiného (podle scholastické tradice *aliquid stat pro aliquo*); jejich (strukturovaný) soubor sloužící k převodu do jiného souboru (zde jazyka) tvoří *kód*. Žijeme ve světě znaků, které jsou všude kolem nás; zásadní rozdíl co do komplexnosti a míry jejich využití je dán hranicí mezi jazykem a nejazykem. Jiné, méně strukturované či nestrukturované, prosté soubory znaků (např. svrašťelé čelo jako výraz nechápání, dopravní značka pro zatáčku, zavrčení psa jako varování před útokem či srp a kladivo jako symbol komunismu) tvoří *signální systémy* (viz 1.1). Kódem se chápe soubor, resp. systém znaků jak sám o sobě, tak jako systém převodu, tj. znaků na věci, objekty, které zastupuje a naopak, anebo do jiného systému.

Užitím znaku se předává informace; znak tedy souvisí s významem, resp. obsahem, ale nekryje se s nimi. V jazyce se tradičně spatřují znaky všude, což není přesné: ne všechny typy jazykových jednotek jsou znaky. Srovnej:

- a – věta: není znak, ale má obecnou znakovou strukturu (srov. 5.4211)
- b – víceslovné pojmenování: je znak (je-li ustálené)
- c – slovo: je znak (nejběžnější případ)
- d – morfém: je znak (často oslabený)
- e – foném: není znak, ale (výrazová) figura

Pozn.: *Figura* je jako součást systému konstitutivní složkou znaku, znak to však není (Hjelmslev). V jazyce jsou figurami zvl. fonémy, slabiky a písmena, tj. takové jednotky, které nemají význam.

Vlastnosti jazykového znaku

Znak má charakteristicky tyto definiční vlastnosti:

1 – **Arbitrárnost, konvenčnost**: Mezi znakem (formou) a věcí není žádná souvislost, např. týž kus nábytku se v různých jazycích různě nazývá *trapézi* (novořec.), *Tisch* (něm.), *table* (angl., fr.), *bord* (švéd., dán.), *tafel* (hol.), *tavola* (it.), *mesa* (port.) *pöytä* (fin.), *médja* (indonés.), *tsukue* (jap.), *zhu* (čín.), *masa* či *sofra* (tur.) nebo *stůl* (čes.), a tato věc tedy nijak, žádnou svou vlastností jeho jméno co do podoby nepředurčuje; něco jiného je ovšem celospolečenská tradiční, konvenční platnost zavedeného jména v daném jazyku, která kvůli kontinuitě nutí i nové mluvčí, aby ho zvykově užívali. Jedinou výjimkou jsou onomatopoeia (viz zde dál ikon). Arbitrárnost členění sémantického spektra srov. mj. v 5.52.

2 – **Diskrétnost** a obvykle **lineárnost**: Znak má pevný tvar, rozsah (srov. však 5.341) a lineární, jednorozměrnou podobu; má tedy svůj začátek i konec.

Pozn.: Pro neznaky, resp. části znaku lineárnost ovšem nutnou podmínkou není: např. jak příznaky vytvářející fonémy, tak tóny ve vztahu ke svému morfému (slabice) jsou zastoupeny zároveň, nikoliv sekvenčně.

3 – **Duálnost**: Znak je výsledkem *dvojí artikulace jazyka*, tj. jeho dvojí organizace, resp. členění; v prvním jde (z hlediska gramatiky a významu) o členění proudu mluvy a jejích významových jednotek na znaky, v druhém, sekundárně a abstrakci vytvořeném, o další členění na neznaky, tj. figury (zvl. fonologie), které svou kombinací znaky teprve vytvářejí (Martinet). Znakem je tedy jednotka vzniklá první artikulací, která však musí připouštět možnost i druhé artikulace, tj. rozkladu ve složky.

Pozn.: Kombinatorika znaků je naproti tomu při produkci také dvojí: A – nominativní (při tvorbě složených pojmenování, srov. dva hlavní typy zlatý důl, kyselina sírová, tj. frazém a termín) a B – komunikativní (při tvorbě zvl. věty, syntax).

4 – **Sémantičnost**, resp. **funkčnost**: Znak není samoúčelný, má vždy vztah k významu a/n. funkci; jinak řečeno, v jazyce nejsou slova bez významu (srov. i unilaterální a bilaterální pojetí znaku v 1.52).

5 – **Naučitelnost**: Mluví se jazyk a jeho znaky dokážou nápodobou přirozeně naučit jeden od druhého.

6 – **Přenosnost akustická a směrová**: Slyšitelné jazykové znaky se šíří všemi směry, jsou však přitom rozpoznatelné s ohledem na svůj zdroj a směr původu.

7 – **Přemístitelnost v čase a prostoru**: Znakové sdělení lze např. adresovat do budoucnosti nebo vzdálenému příjemci (odpovídá přemístitelnosti, viz 3.23).

Pozn.: Zásadní revoluci v možnostech komunikace, která umožnila přenos (grafických) znaků v čase i prostoru, představoval vynález *písmo*; před vynálezem telefonu se orální znaky užívaly jen přímo, tj. *hic et nunc*, dnes jejich přenos v čase však umožňují zvukové konzervy více druhů.

8 – **Kulturní a tradiční přenosnost:** Znaky jsou naučitelné, tj. předávají se jako součást kultury z generace na generaci.

9 – **Neproměnlivost, stabilita (relativní):** Znaky jsou ustálené, a jsou tudíž takto základem pro synchronní komunikaci; musejí být proto pro všechny účastníky stejné.

10 – **Netrvalost/pomíjivost akustické formy znaku (signálu):** Zvuková podoba znaku rychle po svém vzniku zaniká, netrvá.

11 – **Interakčnost:** Mluvčí mluví i slyší zároveň a dokáže vysílat i přijímat stejné sdělení.

12 – **Zpětná vazba:** Mluvčí se při mluvení slyší, kontroluje své sdělení a uvědomuje si ho, popř. na něj reaguje, opravuje ho aj.

13 – **Negativnost a diferenčnost (protikladovost):** Žádný znak není nikdy izolovaný, vždy stojí v systémových vztazích (protikladech) k jiným, a je tedy vymezen negativně tím, že není s nimi shodný, popř. i pozitivně tím, jak se od nich liší.

14 – **Specializace:** Mluva, mluvení a mluvené znaky jsou určeny primárně pro komunikaci a pro mluvu existují i do značné míry specializované orgány (jakkoliv se zčásti překrývají s funkcí přijímání potravy).

15 – **Produktivnost:** Schopnost znaků tvořit nové významy na základě znaků starých a rozšiřovat tak jejich repertoár.

16 – **Reflexivnost:** Jazyk je svými znaky schopný mluvit sám o sobě, vztahovat se i k sobě.

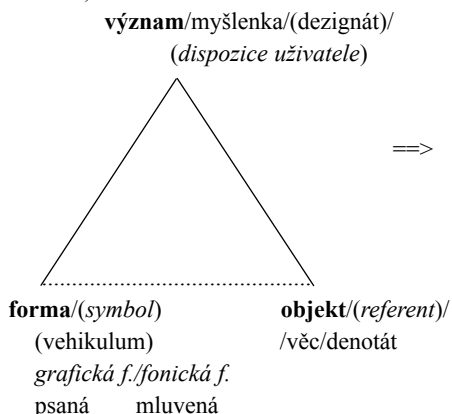
17 – **Prevarikace** (možnost dvojznačnosti, vyhýbavosti i dvojsmyslu): Znakem lze ne/úmyslně klamat, vytvářet hříčky, dvojsmysly ap.

18 – **Vokálně-akustický kanál:** Mluvený jazyk a jeho znaky se produkují v mluvidlech jako zvuk (na rozdíl např. od znakového jazyka neslyšících).

1.52 Struktura znaku a jeho vztahy

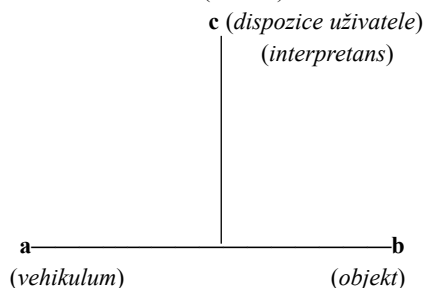
Obvykle se struktura znaku znázorňuje sémiotickým (Ogden-Richardsovým) trojúhelníkem. Pro srovnání je vedle něj uvedena představa znakové podstaty podle Ch. S. Peirce, zakladatele nauky o znacích. Spojením jednotlivých vrcholů trojúhelníku se spojuje svět jazyka, psychiky a vnější reality (s. 26 nahoře); jazyk v širším smyslu ovšem zahrnuje jak levý dolní, tak horní vrchol. Názvů užívaných pro jednotlivé vrcholy je více, neutrální jsou zvýrazněny.

(Ogden-Richards:)

⇒

(Peirce:)

Interpretace sémiotického trojúhelníku:

- 1 – Vztah *formy*–*významu*: znak (forma) **označuje** (symbolizuje) něco, tj. význam.
- 2 – Vztah *formy*–*objektu*: znak (forma) **zastupuje** (reprezentuje) něco, tj. objekt, stejně jako fotografie reprezentuje např. mého otce, tak také znak *stůl* zastupuje známý kus nábytku.
- 3 – Vztah *významu*–*objektu*: užitím znaku **se míní** něco, se poukazuje na objekt. Při každém užití znaku se zapojuje vědomí člověka, a aktivuje se tedy složka významu. Peirce tu mluví o zapojení dispozice uživatele.

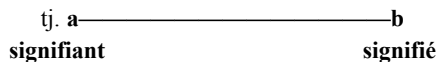
Pozn.: *Interpretantem* (resp. dispozicí uživatele) rozuměl Peirce to, co znak interpretuje, tj. interpretující vědomí uživatele.

Znakem se tedy, jak je patrné, obvykle míní *forma* (např. slovo *stůl*), a to především ve svém vztahu k významu; při tomto pohledu jde o *bilaterální pojetí znaku*. Pokud se znakem myslí pouze forma, označuje se tento přístup jako *unilaterální pojetí znaku*. Evropský zakladatel sémiotiky F. de Saussure naznačuje pojetí obojí; dnes převažuje pojetí bilaterální.

To, co se výše označuje jako forma a význam, nazývá však de Saussure jinak:

a – **signifiant**/označující/designans: forma (fonická n. grafická)

b – **signifié**/označované/designatum: pojmový protějšek, hodnota (≠ význam),

a základním vztahem je tu pak *označování* (proti zastupování u trojúhelníku výše).

Vztahy znakové (srov. i interpretaci a interpretanta výše), tj. vztahy mezi jednotlivými aspekty znaku (vrcholy trojúhelníku), popř. znaku k objektu, se obecně tedy uvažují tyto:

- 1 – **Denotace** (denotovat): bilaterální vztah znaku ke *třídě* objektů, má typicky slovníkovou povahu; např. vztah slova, formy *pes* ke třídě všech psů (srov. i 3.23).

- 2 – **Reference** (referovat): bilaterální vztah znaku k *individuálnímu* objektu nebo individuálním objektům (tj. více najednou), resp. i skupině takových objektů, je typicky textové povahy; např. *tento pes*.
- 3 – **Zastupovat** (reprezentovat): vztah formy/znaku k objektu.
- 4 – **Označovat** (symbolizovat): vztah formy/znaku k významu, tj. ve smyslu přiřazování znaku určitému významu, resp. pojmenování něčeho něčím. Vztah označování se někdy též nazývá dezignace.
- 5 – **Znamenat**: vztah formy/znaku k významu, tj. obecně n. textově, ale bez aspektu přiřazování (srov. *signifikaci*).
- 6 – **Signifikace**: vztah znaku k významu obecně, tj. u slova jeho lexikální význam; je synonymní se vztahem *znamenat* v jeho obecném smyslu.
- 7 – **Mínit** (něčím něco): vztah mluvčího skrze objekt k významu.

V následujícím přehledu je patrná, po doplnění a zpřesnění, i souvztažnost jednotlivých vztahů a pojmů.

Přehled sémiotických vztahů:

Vztah	LANGUE (Systém)	x	PAROLE (Text)	Termíny vztahu
Denotace Reference	<i>denotovat něco</i>		<i>referovat k něčemu</i>	Znak : Objekt
			← <i>zastupovat</i> →	
	<i>Typ</i>		<i>Token/(Exemplář) (typ v tokenu)</i>	Znak (forma)
	<i>Denotát</i>		<i>Referent/Referendum</i>	Objekt
Signifikace			← (<i>znamenat</i>) →	
	<i>mít význam</i>		<i>mít smysl/význam</i>	Znak : Význam
			← <i>označovat</i> (zvl. genet.)	Znak : Význam
			<i>mínit něco něčím</i>	Význam : Objekt

Termíny vztahů, resp. jejich zakončení (srov. vrcholy trojúhelníku):

FORMA: *sémioticky* *jazykově*
 – **Typ:** forma jako třída/množina : lexém (*jít, pes*)
 – **Token:** forma jako individuum : tvar/slovo (*šel, [ten] pes*)
 (exemplář) (výskyt)

Pozn.: A – Do jisté míry neutrálním termínem pro tyto čtyři názvy je **výraz**, chápaný jako forma užitá o něčem (při mluvě, ve větě, s referencí); při potřebě ho zpřesnit se pak mluví o typech výrazu (srov. 5.57).

B – Odlišný případ představuje **generické užití** (slova, formy) v textu v platnosti obecné, při kterém se stírá rozdíl mezi obecným tokenem a individualizujícím tokenem, resp. mezi denotátem a referentem (viz dále), srov. *Pes je savec* (*pes* i *savec* zde má obecnou povahu). Různé druhy platnosti tokenu zde tedy zahrnují i platnost velmi obecnou, která však stále ještě není totožná s typem (srov. 5.4122).

OBJEKT: – **Denotát:** třída objektů (objekt chápaný obecně)

– **Referent:** individuální, specifický objekt

Pozn.: C – Odlišné jsou termíny konkrétum a abstraktum (5.332):

Konkrétum: slovo (zvl. substantivum) vztažené ke smyslovým datům a mající fyzický denotát, *pes, stůl, voda*.

Abstraktum: slovo vztažené ke kulturním datům s nefyzickým denotátem, který nelze obv. vztáhnout k nějaké entitě přímočaře, ale k entitě chápané jako vymezené jistým místem, uzlem v celém (mikro)systemu (kulturních, abstraktních) vztahů, *chytrost, zákon, myslet*.

D – Mezi sémiotickými a jazykovými termíny jsou ovšem přesahy: abstraktní konkréta (slova jako typy), např. *zvíře*, a konkréta s nereálným denotátem, např. *anděl*.

VÝZNAM: – **Význam 1:** vztah forma : obsah (myšlenkový) → znamenat

– **Význam 2:** vztah uživatele k obsahu → mínit, myslet něco něčím

– **Signifikace:** (zhruba) lexikální význam (řidké)

– **Intenze** (pojmu): množina/třída určená základními *vlastnostmi/rysy*, o kterých, resp. o jejichž prvcích lze výraz/formu užít

– **Extenze** (pojmu): množina/třída (všech) *objektů/věcí/výskytů/tokenů*, k nimž se výraz/forma vztahuje

Např. *pes* – šelma chovaná odpradávná jako pomocník při lovu, hlídání ap. (SSJČ) = intenze

– všichni (aspoň teoreticky spočitatelní) psi na světě = extenze

Pozn.: E – Řídký termín *deznát* se někdy užívá k označení významu ve smyslu myšlenkového zobrazení objektu; má blízko k intenzi.

F – Mezi typy významu je ovšem lingvisticky zásadní rozdíl, zdůrazňujeme-li význam jazykově strukturovaný a význam (obsah) kognitivní (srov. víc zvl. v 5.52).

V této souvislosti je třeba odlišit **explicitní** a **implicitní znak**, resp. takové **užití znaku**, srov. implicitní užití slovesa (v příkladu *napsat*) ve větě *Já to udělám* ve významu a užití explicitním, např. „*Napišu*“. Vztah mezi vlastním znakem, resp. jeho užitím, a jazykovým pojmenováním, pro které se užívá, může být ovšem dosti různý a zdaleka ne vždy jednoznačný ani explicitní (srov. zvl. vágnost v 1.42, 5.0, 5.57).

Shrneme-li předchozí poznatky, pak **hlavní souvztažnosti** mezi termíny vztahů a sémiotickými vztahy jsou tyto:

– **Reference:** výraz – smysl/význam – referent
konkrétní forma
token (= aktualizovaný typ)
výskyt

– **Denotace:** typ – význam – denotát
lex. forma intenze

Typy znaků (Peirce, Bühler):

Typy znaků se dnes určují hlavně z hlediska vztahu znaku a denotátu. Z bohatšího systému znaků Peirceova se běžně užívá především trojice ikon, index a symbol.

Ikon: znak, který je založený na vztahu *podobnosti* (slova zvukomalebná čili onomatopoeia, srov. *hafhaf, bum*, přirovnání, srov. *mít hlad jako vlk*, metafory aj.).

Index: znak, který je založený na (některém z druhů) *ukazování* (deixe, anafora, implikace, individualizace, kategorizace aj.) nebo jehož podoba či výskyt jsou dány příčinnou souvislostí s jeho významem, srov. *tento, tady, teď, tak* aj.

Symbol: znak, který je založený jen na *konvenčním/arbitrárním vztahu*, tedy zjednodušeně na nulovém, nijak nemotivovaném vztahu, srov. většinu slov slovníku.

Sémioze

Sémioze je sémiotický proces, tj. fungování, užití, resp. kontextové zapojení znaku; z poněkud širšího hlediska je ovšem sémiozou každý proces, během kterého něco funguje jako znak. Její jednotlivé oblasti ve vztahu ke znaku a jeho různým aspektům vypadají takto:

<i>Znak–aspekty</i>	: <i>Sémiotické disciplíny</i>
– ZNAK (bilaterálně)	<i>Syntaktika</i> : vztahy mezi znaky
– Objekt	<i>Sémantika</i> : vztahy znaku k objektům
– Interpret : člověk užívající znak	<i>Pragmatika</i> : vztahy znaků k uživatelům
– Interpretans : reakce/dispozice interpreta vůči znaku	–
– Kontexty : kontexty, v nichž se znaky vyskytují	–

Disciplína, nauka, která se znaky zabývá, v širším smyslu (obecně a všude v lidské kultuře i mimo ni) nebo v užším smyslu (v jazyce), se dnes obvykle nazývá Peirceovým termínem **sémiotika**; dřívější alternativní termín de Saussurův **sémiologie** má menší frekvenci. O pojetí znaku a ovšem i sémiotiky se vedou diskuze, místo trojúhelníku se jako model znaku navrhoval např. čtyřúhelník, ve kterém se zdůrazňuje vztah znaku k denotátu (zvl. pod jménem *sigmatika*, srov. např. G. Klaus) apod.

Pragmatika je oblastí sémiotiky zabývající se v původním smyslu studiem jazyka jakožto znakového systému ve vztahu k uživateli, zvl. z hlediska působení znaku na tohoto uživatele (viz 4.5). V dnešním rozšířeném pojetí se tak označuje v zásadě funkce znaků/jazyka v sociální interakci; je tu však více protichůdných názorů ohledně toho, co sem počítat. Jeden z běžnějších názorů vymezuje jako pragmatické vše, co nemá ve větě pravidelný význam a syntax, tj., co přesahuje sémantický vztah mezi výrazem a významem, popř. i co nepodléhá podmínkám pravdivosti.

1.53 Grafika

Výrazným aspektem znakové formy je grafika, běžně a volně chápána jako **písmo**. Ve skutečnosti tu je však třeba odlišit vlastní písmo (tj. vlastní soubor písmen) od dalších grafických pro-

středků, které se podpůrně užívají spolu s ním. Obecně je **grafika** soubor způsobů a prostředků záznamu fonologických jednotek v písmu (viz fonologie 5.3, 5.34), konkrétně jsou to části znaků, znaky a některé další prostředky jejich organizace. Speciální nauka o systému skutečného písma se nazývá **grafémika**, obecná disciplína studující písmo v nejširších souvislostech je **gramatologie**; ta zahrnuje vedle grafémiky i metagrafémiku, což je souhrnné označení grafických prostředků jiných než vlastní písmo, popř. zahrnuje i subgrafémiku studující primitivní předchůdce písma. Někdy se pro nauku o grafických systémech nazíraných z hlediska funkčního razí název *grafologie*.

Ty grafické (resp. metagrafémické) prostředky, které slouží organizaci textu, se nazývají **interpunkce** (viz 1.6). Pomáhají označovat zvl. hranice slov a vět nebo jejich speciální povahu, např.: . , ; : ! ? () „ „ … aj. Dnešní rozdíly v úzu interpunkčních znamének v jazycích užívajících latinku nejsou tak velké (kromě úzu čárky a uvozovek, srov. však i úzus otazníku ve španělštině apod.) a pocházejí v podstatě z renesance; v minulosti bývaly větší a docházelo i tady k vývoji (pozdní Řekové užívali např. středník ve funkci otazníku, Aristofanes označoval nejdlejší úseky textu tečkou psanou nahoru za poslední písmeno ap.). K interpunkci se svou funkcí řadí i psaní velkých písmen, která v latince označují vlastní jména a ve větě obv. její začátek (srov. však i ojedinělý úzus němčiny označovat tak každé substantivum); mimo latinku se tato hranice značí různě (v čín., která nezná rozdíl mezi velkými a malými „písmeny“, je to např. prázdný kroužek), popř. se neznačí vůbec (jako např. v laoštině). Písmem se ovšem zabývají v různém smyslu i další speciální disciplíny: *epigrafie* studuje znakové nápisy vytesané či vyškrabané do kamene, keramiky apod. (nápisy ve skále, resp. kamenu se nazývají *petroglyfy*), *paleografie* se naproti tomu věnuje studiu starých rukopisných písemností na papíru, papyru, kůži, hliněných tabulkách apod.

Zatímco fonologické jednotky tvoří pro všechny jazyky v zásadě jediný inventář funkčních zvuků (z něhož každý ovšem užívá jen některé), resp. inventář jediného druhu, grafické jednotky jsou více druhů. Souvztažnost fonické a grafické formy zachycuje přehled:

	Fonická struktura	Grafická struktura
Vztah k významu	text	–
	mluvní akt	<i>piktogram/ideogram</i>
	slovo	<i>logogram</i>
	morfém	<i>logogram</i>
Vztah ke zvuku	slabika	<i>syllabogram</i>
	foném	<i>grafém</i>
	fón	<i>fonetický znak</i>

1.531 Systémy psaní

Obecně jde o tři možné systémy (způsoby) psaní, o

- (1) **logografii (logografický systém)**, kde grafický znak zaznamenává zhruba slovo, resp. morfém (srov. zde jednotku nazývanou *logogram*, resp. *piktogram/ideogram*),
- (2) **syllabografii (slabičný systém)**, kde grafický znak zaznamenává zhruba slabiku (srov. jednotku *syllabogram*), a

(3) **abecedu (alfabetický systém)**, v němž grafický znak zaznamenává zhruba fonémy (srov. jednotku *grafém*).

Grafické jednotky

(1) **Piktogram**, resp. **ideogram** je primárně více či méně názorný obrázek představy pojmu, zvl. ve starověkých písmech (někdy se liší primitivnější a neustálené piktogramy od více symbolických ideogramů); měla je např. i nejstarší čínština, kde se z nich vyvinuly její dnešní znaky, ve staré egyptštině jsou některé její hieroglyfy také ideogramy aj. **Termín** piktogram se užívá i pro znaky jiné než písemné, např. pro dopravní značky.

Běžný dnešní alternativní obecný termín, u něhož se více zdůrazňuje zachycování slova, resp. lexému, je **logogram** užívaný specificky v čínštině (čínské znaky), do jisté míry však i jinde, zvl. v japonštině (vedle hlavní kany). Jeho speciálním označením, např. u čínských znaků, je *glyph*, srov. však i vztah ke slabice (5.4112). Za nejstarší písmo (tj. piktografické, obrázkové) se považuje písmo klínové sumerské (z cca 3200 př. n. l.) a staroegyptské (z cca 3000 př. n. l.) a o něco mladší čínské (z cca 2000 př. n. l.).

(2) **Sylabogram** je grafický znak zachycující zvukovou slabiku a vztah k významu nemá; jde o sylabický systém. Užívaly a užívají ho klínové písmo (klínopis, tj. vlastně chetitština, sumerština, akkadština, asyrština, perština aj.), západní semitština, japonská kana, resp. hiragana i katakana, inuit aj. Někdy se pro tento typ písma zdůrazňuje princip morfový místo slabičného. Princip řazení je tu obvykle alfabetický. Podtypem sylabogramu je systém **abugida** (etiopiština, dévanagáří), založený na prosté kombinaci konsonant+vokál (ve kterém se pak např. konsonant z dané slabiky zvlášť o samotě psát nedá). Právě existence sylabického systému ukazuje na provázanost obou forem výrazu, zvuku a písma, kdy tu ještě jasně dominuje forma akustická (slabika není pojem grafický, ale zvukový).

(3) **Grafém** v užším smyslu je v jazycích typu latinky označení písmena (litery) jakožto minimální distinktivní jednotky písma (včetně písmen diakritických); užívají ho latinka, cyrilice (z cca 800 n. l., azbuka), arménština, řečtina, runové písmo ve Skandinávii (z cca 2. stol. n. l.). Každé písmeno tu má však původně symbolický význam. Grafémy obecně nikdy vztah k významu neměly a nemají, jsou to prostředky nejabstraktnější. Občas užívaný termín *fonogram* označuje obecně grafický znak k záznamu zvuku, např. písmeno či fonetický znak aj. Jeho předchůdcem je systém **abdžád**, zapisující ještě pouze konsonanty, ne však vokály (dodnes např. v arabštině, kde princip v mluvě dodávaných vokálů má celkem jasná pravidla a dá se odhadnout). Princip řazení je u grafému alfabetický. Pokud je potřeba převádět z jednoho grafického, resp. psaného systému do jiného, užívá se nejčastěji některého ze systémů **transliterace** v podobě latinky, popř. jiného grafického systému, a to třeba i z logogramů, resp. čínských znaků do češtiny; obvykle tu existuje soubor pravidel užívaný zvl. pro přepis geografických jmen aj., který zčásti odráží některé rysy výchozího jazyka, srov. *Pu-la-ku*, *Pu-er-no*, *Fu-er-ta-wa-che* pro přepis výslovnosti čínských znaků označujících názvy *Praha*, *Brno*, *Vltava*. Od transliterace je v čínštině však třeba lišit čistě čínský systém jen velmi přibližného přepisu logogramů do latinky, nazývaný *pin-yin*.

Některé jazyky jako japonština užívají kombinaci grafických systémů, tj. zde čínské znaky (ideogramy) a kana (sylabogram).

Objevují se i návrhy na nějaký *pasigrafický systém* blížíci se ideogramu, kde by každý pojem (spíš než lexém) měl zvláštní grafický znak, srov. čínštinu. Jakkoliv se zčásti už užívá v podobě zvl. číslovek, naráží se tu na jeho neekonomičnost.

Sylabogram, který se zřejmě vyvinul z logogramu, představuje mezifázi na cestě od konkrétního zobrazení něčeho k abstraktní jednotce (vzniklé na základě dvojí artikulace, viz 1.51). Tato vývojová cesta, končící u grafému, je zároveň i cestou k vyšší efektivnosti a *ekonomii* záznamu: zatímco v etapě ideogramů se užívalo, popř. užívá tisíců znaků pro zachycení slovníku (za základ gramotnosti se považuje např. v Číně znalost 2000 znaků, zatímco vysokoškolák jich zná kolem 7000 ap.), v etapě grafému, reprezentovaného především latinkou a jejími *literami* (grafémy), se obvykle pro nejrůznější jazyky vystačí jen s 2–3 desítkami grafémů (jejich zvládnutí je přitom věcí jen několika počátečních měsíců školy).

Varianta grafému se někdy nazývá **alograf**. Dnes nejrozšířenější druh písma alfabetský, založený na grafémech a nazývaný **latinka**, vznikl na Předním východě vývojem z logogramů (vedle vývojové větve vedoucí k latině se ze stejných logogramů zřejmě vyvinulo grafických systémů několik dalších, např. arabština). Vývoj latinky proběhl zřejmě spojenou zásluhou semitského vynálezu záznamu konsonantů a řeckého vynálezu samostatného záznamu vokálů; základ se začal z předovýchodní oblasti šířit, snad především díky Feničanům, někdy mezi 1700–1500 př. n. l. Z vývojových mezifází latinky, vesměs již dnes opuštěných, jsou známe např. gaelské písmo, jímž se psala stará irština (= středověká rukopisná forma latinky), německý švabach aj.

Principy grafiky, na kterých jsou jednotlivá abecední písma, grafické systémy budovány, různě odrážejí především vztah *grafému a fonému*, popř. i *morfému*. Podle toho se také rozlišují dva (vzájemně se nevylučující) principy s více typy korespondence mezi zvukem a jeho záznamem:

Grafém : Foném

A – Fonologický:	1	:	1	(např. finština)
	více	:	1	(např. holandské <i>g x ch</i>)
	více	:	více	(např. angličtina)
B – Morfologický:	snaha zachovat identitu morfému (např. čeština, ale zčásti i angl. aj.)			

Podle tohoto schématu má tedy finština pravopis fonologický, tj. (téměř) vždy tu v jednotlivých případech odpovídá témuž jednomu grafému týž foném a naopak; čeština je jí podobná jen zdánlivě. Jedním z momentů, kdy se nepřímě projeví její morfologický princip, je dělení slov (kdy se dává přednost zachování celistvosti morfému). Ekvivalence grafému a fonému je ovšem jen volná, protože postavení obou jednotek je v příslušných subsystémech zcela různé; analyzovatelnost grafému je především nezávislá na analyzovatelnosti fonému v distinktivní rysy (srov. 5.342). Grafém má v orální formě jazyka však vztah k fónu spíše než k fonému (5.31–2).

Převod celého fonického textu (zvukového záznamu promluvy) do tradiční grafické podoby, která však podle výše naznačeného nemusí být zvukové stránce věrná, se pro potřeby jednotnosti uskutečňuje zvláštním standardizovaným fonetickým přepisem, **fonetickou tran-**

skripci (obv. v kulatých závorkách, viz 5.32). Normu tu vytváří mezinárodní standard systému I.P.A. (International Phonetic Association, resp. A.P.I., Association phonétique internationale). Vedle fonetické transkripce stojí **transkripce fonologická**, která zaznamenává pouze funkční jednotky, fonémy, nikoliv individuální zvláštnosti mluvy (obvykle v hranatých závorkách). Jde-li naproti tomu o převod z jednoho grafického systému do druhého, byť nutně jen přibližný, zvláště u velmi odlišných grafík, např. z čínské do české, mluví se o **transliteraci**. Asi nejnámějším z dalších, v zásadě méně přesných přepisů je *pinyin* (pchinjin), užívaný k převodům čínských znaků do latinky. V širším smyslu jsou různá písma i transkripce součástí **notace**, tj. v lingvistice způsobu záznamu, zápisu mluvy, ale i dalších (sémantických či gramatických) pojmů a kategorií.

1.532 Způsoby záznamu fonémů jsou na úrovni grafémů, tj. v písmu, tři:

- 1 – **Jednoduchý**: základní znaky latinky, popř. azbuky, řecké abecedy aj., např. ч, ш, (mj. ruština), d, a, i, α, β, γ.
- 2 – **Diakritický**: základní znaky latinky různě obohacené nahoře, dole, popř. i uvnitř nich několika typy dodatečných znamének. Takto se užívá např. čárka (též akut: obv. délka, čes. *á*), vodorovná čárka nad písmenem (též makron: obv. délka, lat. *ā*), obrácená čárka (též gravis: obv. otevřenost, fr. *è*), popř. čárka dole, obrácený cédille (: nosovost, pol. *ą*), háček (též karon: obv. „měkkost/palatálnost“, čes. *č*), cédille (: změna výslovnosti konsonantu, fr. *ç*, jinde ale i *r* aj.), cirkumflex (: otevřenost a délka, popř. některý tón, fr. *ê, â*), vlnovka (též tilda: obv. „měkkost“, špaň. *ñ*), popř. i kroužek (: délka, popř. i změna kvality, čes. *ů*, švéd. *å*), diereze (: ležatá dvojtečka nahoře, otevřenost n. zachování kvality aj., *ä, ë*, srov. ale i označení nesplynutí s předchozím vokálem v angl. *coöperate* „spolupracovat“, někdy nazývané též trema), „proškrtnutí“ (: změna kvality, dán. *ø*), tečka vespod a další, srov. však i pol. *ł* či záznam tónů (viet.) aj.
- 3 – **Spřežkový**: kombinace základních znaků latinky pro jediný foném, např. *ch* (v češtině, angličtině aj.), *sch, tsch* (v němčině) a další: *dz, cz, rz, sz* (v polštině), popř. i švédské *sk* (jen před předním vokálem) aj.
Druhem spřežky je *ligatura*, vzniklá slítním dvou písmen dohromady, srov. např. *æ, œ*; naproti tomu *digraf* je běžná spřežka dvou písmen fungující jako jediný znak, např. čes. *ch*.

Organizace systému grafémů, u latinky apod. nazývaného **abeceda** (a abecední, alfabetic- ké pořadí), je zcela arbitrární a není založená na ničem jiném než tradici, a tedy náhodě; má to své výhody, i když jsou v některých jazycích drobné odchylky (jakou je např. v češtině *ch*). Grafémických systémů je vedle prestižní latinky známo více (viz výše). V textovém sledu grafémů ve slově se někdy obecně, pod názvem *iniciála* a *finála*, rozlišuje grafém (nebo foném) počáteční a koncový, tj. stojící na jeho prvním a posledním místě. Ne všechny systémy psaní textu však užívají sled, směr písma známý z latinky, tj. zleva doprava; např. arabština a hebrejštiny se píšou obráceně, tj. zprava doleva, stará čínština se psala shora dolů (občas však ještě i dnes) ap. **Bustrofédon**: typ kombinace psaní textu zleva doprava a (na následujícím řádku) naopak zprava doleva a střídavě takto dál, užívaný dříve běžně ve starých řeckých zápisech aj.

Pravopis (ortografie) jsou (dnes autoritativní) pravidla převodu mluveného projevu do psaného, a jsou tedy i oddílem grafiky, který tuto její vybranou část kodifikuje a unifikuje, zvl. pro zamezení výskytu chyb a/nebo alternativních způsobů záznamu. Plně fungující pouze psaný jazyk však existuje. Známá je několik set systémů psaní, z toho na 20 z nich zůstává nerozluštěno.

Obecně se rozlišuje pravopis na úrovni:

- A** fonémů (čes. *bere–pere*, specifičtější *í–ý*, zápis fonémů v přejatých slovech aj.),
- B** morfémů (čes. *-y* v akuz. pl. tvrdých neživotných maskulin je vždy stejné, zásady dělení slov aj.),
- C** lexémů (slov, angl. *slow* „pomalý“ a *sloe* „trnka“ se stejnou výslovností, velká písmena proprti, praxe spojovníku aj.) a
- D** vět (resp. textu, velká písmena na začátku, interpunkce aj.).

Podle té které převažující povahy se pak někdy i celkově, avšak jen zhruba, pravopis charakterizuje; český pravopis je takto fonologicko-morfologický, anglický je lexikální aj. V zásadě lidové přehnané úsilí o správný pravopis za každou cenu, dané přeceňováním důležitosti pravopisu a projevující se nesprávným „narovnáváním“ jeho zdánlivých nepravidelností apod., se nazývá *hyperkorektnost*, srov. místo běžného českého *přece* občasně *předse* aj.

Písmo je základním médiem přenosu kultury mezi generacemi tím, že umožňuje konzervovat texty. Vynález písma (primitivní počátky pocházejí snad z doby před 50 000 lety) byl proto jedním ze základních milníků ve vývoji kultury, nikdy však nezatlačil do pozadí *zásadní prioritu jazyka mluveného*; ostatně řada jazyků byla a je dodnes bez vlastního písma. Na druhé straně však není písmo jako zvláštní kód ani jen prostým grafickým záznamem jazyka v jeho fonické formě; oba kódy (a jejich normy) jsou relativně autonomní, fonický je však proti zavedenému příznakovému grafickému sám bezpříznakový (srov. 1.6). Výlučnost písma pro účely uchovávání textů, trvající několik tisíciletí, je však dnes zrušena a oslabena hned několika vynálezy zvukových konzerv, popř. video-konzerv a jiných druhů elektronického kódování.

1.533 Další způsoby zápisu mluveného jazyka

Vedle běžného typu grafického záznamu, resp. písma (srov. obecně systémy na omniglot.com), který veřejně vyučují školy apod., však existují ještě další způsoby zápisu, které běžně srozumitelné, resp. známé každému už nejsou. Ve snaze o zachování výlučnosti sdělení, popř. tajemství (armádního aj.) apod., se některé texty pomocí dohodnutých kódů a šifer různého typu kódují; objektem zájmu *kryptografie*, která se tímto, tj. kódováním, zabývá (tj. kódy vytváří a luští), bývaly v minulosti téměř výhradně texty psané, dnes však pokrývá už obě formy komunikace (někdy se kryptografie jako užší liší od širší *kryptologie*). Studium typů a povahy rukopisu se obecně zabývá *chirografie*, často zaměňovaná s *grafologií*, což je chirografie studující rukopisné písmo ve vztahu k povaze pisatele.

Pro účely rychlého ručního záznamu mluveného jazyka bylo vynalezeno několik systémů *těsnopisu* (též: stenografie); jsou založeny na znacích, zkratkách či symbolech nahrazujících slova, písmena, popř. i fráze (běžnému písmu se vůbec nepodobá); v několika jazycích se zavedly i opačné způsoby rychlopsaní (angl. longhand), neužívající zkrácení, ale písmen místo

jejich kombinací. Běžný jazyk užívá zkrácení z důvodů ekonomických, a to v podobě *zkratek*, jen občas, zvl. u častých a dlouhých víceslovných názvů; zkratky jednotlivých slov se užívají obvykle jen v rukopisném textu, srov. *obv.* = „obvykle“ aj.

Pro potřeby slepců bylo vyvinuto mj. *Braillovo písmo*, založené na hmatové identifikaci 1–6 bodových vyvýšenin (v různé konfiguraci) v papíru. Druhem neběžného čtení je odezírání *znakového jazyka* neslyšících (viz 1.2).

Podobně jako se kultivovalo hlasové umění, zvl. přednesu, popř. i rétoriky, rozvinulo se v oblasti písma v minulosti i umění *kaligrafie*, krásného písma (původně v rukopisných knihách, dnes už transponované i do návrhů typografických); známé je kaligrafické umění čínské, japonské aj.

1.6 Psaná a mluvená komunikace: znaky v textu

Souvislá, obv. věcně uzavřená (a smysluplná) komunikace se také nazývá **text** (srov. 4.2 a 5.423), popř. diskurz (5.423). Protože co do svého komunikativního cíle či tématu text není nijak omezený, jsou i pokusy o jeho *klasifikaci* neuspokojivé, podobně jako je to s klasifikací mluvních situací, ve kterých se odehrává komunikace orální. Sémioticky je text velmi složitý a zpravidla i složený (z více typů znaků a dalších složek, např. sborník, pásmo ap.). Mezi oběma obecnými typy komunikace (textu), psanou a mluvenou (srov. i médium 1.41), které si přesně a plně neodpovídají, existují převodní mechanismy a pravidla (fonetický přepis, popř. transliterace, srov. 1.53, a zvuková nahrávka či namluvení textu psaného, popř. filmový dabing, resp. přemluvení z jednoho jazyka do druhého či ústní překlad, srov. mj. 6.2). Až v poslední době se rozvíjejí, vedle počítačového rozpoznávání a záznamu mluvy, i snahy o počítačovou syntézu mluvy, čímž se možnosti tradičních dvou médií (1.41) jazyka a jejich vzájemných převodů rozšiřují na tři.

1.61 Psaný text

Psaný text se především vytváří užitím určitého **písma** (viz 1.53) zpravidla na nějakou plochu; písem je na světě mnohem méně než jazyků. Z toho důvodu jsou také problémy s transliterací či pouhým zápisem některých jazyků do písma, které původně vzniklo v prostředí jazyka jiného (např. čeština ve vztahu k latině); někdy se řeší více či méně uspokojivou modifikací písma, zvl. dodáním diakritik (1.53). Vedle písma se v psaném textu využívá i **grafika** v širším smyslu, tj. především interpunkce (srov. i 1.53) a ještě textové prostředky další. Způsoby organizace tištěného textu a jeho vzhledu včetně volby písma a ostatních grafických prostředků se zabývá **typografie**.

Směr písma je u latinky zleva doprava a po řádcích postupně dolů; u jiných písem může být však, jak víme, směr obrácený (viz 1.53, ale i zdola nahoru aj.). **Interpunkcí** se rozumí obecně systém organizujících a rozdělovacích znamének pro části věty (a souvětí) a její hranice (srov. 1.53), širší úseky textu nepostihují. Patří k nim v latině tradičně (a mezinárodně)

- *tečka* (. pro hranici věty nebo zkratky, ve zvuku odpovídá intonačnímu předělu a pauze),
- *čárka* (, pro hranici závislých klauzí uvnitř souvětí, oddělení asyndetických koordinačních konstrukcí aj., ve zvuku pak odpovídá někdy malé pauze),

- *středník* (; výraznější předěl než čárka, ve zvuku pak odpovídá někdy větší pauze než u čárky),
- *pomlčka* (– pro označení větší pauzy při neukončené větě, někdy i pro kontrastní povahu následujícího, popř. pro vloženou delší konstrukci na jejím začátku i konci),
- *dvojtečka* (: signál začátku přímé řeči, popř. důsledku, implikace něčeho z předchozího textu),
- *uvozovky* („“, „“, popř. «») pro doslovný citát různého typu a přímou řeč, popř. i ironie aj.),
- *otazník* (? signál otázky),
- *vykřičník* (! signál rozkazu, výzvy, zvolání či přání, někdy jen důrazu),
- *závorky* (kulaté, hranaté a špičaté a svorky, tj. (), [], <> a {}), na rozdíl od matematiky pro vložení, popř. dodatečné či fakultativní části textu),
- *apostrof* (‘ odsuvník, pro vypuštění koncové hlásky, ve dvojici též podobně jako uvozovky, srov. čes. *moh’*), popř.
- *tři tečky* (... pro označení přerušení a obv. i nedokončení textu).

Volně sem patří i *dělicí čárka* (- divis, též spojovník, pro rozdělování slov na konci řádku) a *spojovník* (- tiret, mezi slovy pro jejich těsné spojení, např. *Praha-východ* a v češ. u spojky *-li*).

Nadvětné (celotextové) lineární dělení a organizace psaného textu závisí na jeho druhu a zahrnuje mj.

- a – u *titulu* (názevu) *odstavec* (paragraf, zvl. u dopisu, článku či krátké zprávy ap.), popř. *kapitoly* (u románu aj.) či *díl* (též někdy: část, u velkého románu či slovníku ap.); u starých rukopisných textů se jejich začátek často označuje jako *incipit* (podle jeho prvního latinského slova), zatímco konec jako *explicit*,
- b – u dramatu je tradiční členění od nejmenšího k největšímu celku, tj. na *výstup* (scénu) a *jednání* (dějství, akt),
- c – u veršového textu se obv. počítá obdobně s *veršem* (obv. totožný s řádkou, tj. veršem v užším smyslu), *strofou* (popř. slokou), *básní*, popř. *sbírkou*.

Variací **textových typů** je ovšem velké množství, obrovská většina z nich je však uspořádána vědomě tak, aby byla rychle srozumitelná. V tomto smyslu výjimkou jsou texty, kde jde v textu naopak vědomě o zakódování, utajení něčeho, a tedy o skrytý text v textu. Typickým příkladem je *kryptogram* (srov. 1.53); tomu se zčásti podobá *palimpsest*, tj. rukopisný text zčásti či zcela napsaný přes jiný, kde úmysl něco skrýt tak jasný není. Na úrovni slova či jejich kombinace je obdobný *anagram*, vzniklý přeházením složek (srov. *tráva : vrata*).

Nelineární členění textu využívá především různých možností tisku. K nim patří především **typy písma** (v počítačové sazbě **fonty**), z nichž k nejznámějším patří

- (A) podle vzhledu (řezu) vedle základního písma *polotučné* (**Abcd**), *kurziva* (klopené *Abcd*), *podtržené* (**Abcd**), *verzálka* (**ABCD**, velká písmena), *stínované* (**abcd**) či *obrysové* (**ABCD**) aj., popř. jejich kombinace nebo zdobné varianty (zvl. antikva aj.); vnitřní členění většiny z nich bývá ještě podle ne/přítomnosti patky (např. bezpatkové se nazývá obv. *sans serif*) aj.
- (B) Podle velikosti je písmo různě velké (*extra velké* např. pro **Titulky** nebo **KAPITÁL(K)A**, velké písmeno v kontrastu k malému, nebo též zvlášť velké, obv. jen pro počáteční písmeno slova a začátek textu, *iniciála* ap.) nebo malé (*petit* např. pro poznámky).

V historii latinky, popř. jiných písem, se liší mj. ještě *majuskule* jako celkový a výlučný způsob psaní celého textu velkými písmeny (kapitálkami) proti *minuskuli*, která vytvářela text psaný (původně ručně) výlučně malými písmeny. Spojení a kombinace obojího se traduje až od dob Karla Velikého (8.–9. stol.). K nelineárnímu členění a úpravě vzhledu textu patří ovšem řada dalších prostředků (řádkování, odsazení či naopak zarovnání textu zprava či zleva aj.).

Rukopisný psaný text většinu z výše uvedených prostředků běžně neužívá nebo vůbec nemá (kromě podtržení a vlnovky).

Další textové prostředky, zvláště u tištěných textů svým typem smíšených, zahrnují i různé **grafické prostředky nejazykové**; záleží to i na tématu textu. Tak např. vedle not (pro záznam hudby) patří k nejčastějším původně matematické a logické symboly, jako je *rovnítko* (=), *nerovnítko* (resp. znak pro větší či menší než >, <), *lomítko* (/), *obrácené lomítko* (\), *šipky* (→, ←), *hvězdička* (* pro řadu funkcí), *ampersand* (&) a zavináče (@ zvláště v počítačových textech) aj.; speciálních symbolů (např. geometrických) a prostředků jsou stovky. Ke zvláštním symbolům je třeba počítat i lingvistické znaky pro fonetický, popř. jiný přepis, transkripci (5.332). Vedle tohoto typu znaků může text ovšem obsahovat nejrůznější věci další (spíše než znaky), jako jsou obrázky, tabulky, grafy aj.; multimediální přístup k textu, možný jen na počítači, už běžně do textu (*hypertext*) integruje film, tj. zachycení pohybu, a zvuk (např. hudbu).

Do psaného textu se může promítat i zvláštní umělý (a umělecký) ráz dodaný textu mluvenému (v něm se využívá zejména při deklamaci), především jeho **rytmus**. Z hlediska rytmu se psaný text v oblasti slovesného umění dělí zásadně na text psaný *veršem* nebo *prózou* (přičemž drama může být psáno obojím způsobem). **Verš** v tomto širším smyslu je rytmická organizace textu (obv. básně), která je buď volnější (*volný verš*), nebo využívá různým způsobem kombinaci počtu a sledu přízvuků (těžkých, popř. dlouhých dob, –) střídajících se s nepřívzuky (lehkými dobami, U), někdy ve spojitosti s počtem, popř. i délkou slabik; literární teorie tu mluví o různých **prozodických systémech**. Např. v systému sylabotónickém k nejčastějším minimálním a v textu opakovaným rytmickým formám organizace, kterým se říká **stopa**, patří

- *trochej* (těžké doby na liché slabice, – U),
- *jamb* (těžké doby na sudé slabice, U –),
- *daktyl* (těžké doby na 1. slabice a lehké doby na 2. a 3., – U U),
- *spondej* (dvě těžké doby za sebou, – –) a
- *anapest* (těžká doba následuje po dvou lehkých, U U –).

Studiem veršového textu do stop a slabik se zabývá **metrika**; např. *pentamet* je organizace řádkového verše do pěti stop, *hexamet* je organizace do šesti stop ap. Vedle prozodické organizace verše lze verš modifikovat a strukturovat i úpravou, a to buď opakováním (obv. slova), stejností jeho začátku, tj. *aliterací* (zvuková shoda začátku veršů nebo slov, srov. *vést válku*), nebo opakováním na jeho konci, tj. *rýmem* (zvuková shoda konců veršů). Oproti verši próza takovouto strukturaci obvykle nezná, může však používat některé z následujících prostředků.

Verš v širším smyslu, ale šířeji i neverš, tj. např. řečnický text stavěný podle zásad **rétoriky**, může být dále modifikován vloženými **figurami**, kterých je celá řada. Figury jsou syntagmaticko-paradigmatické lexikálně-morfologické modifikace výrazu velmi různého typu, chápané

jako výrazné vědomé odchylky od běžné normy výrazu pro zesílený zvláštní účinek; lze je však jako celek definovat jen špatně. K nejběžnějším patří

- *hyperbola* (důrazné přehánění, nadsázka, srov. *miliony příkladů*),
- *litotes* (dva záporny označující klad, srov. *nebyl nezajímavý*),
- *přírovnání* (příměr, opisný výraz založený na podobnosti, srov. *tvrdý jako kámen*),
- *oxymoron* (zdanlivě kontradiktorická kombinace, srov. *výmluvné mlčení*, blízké logickému *contradictio in adiecto*),
- *katachreze* (zkřížená metafora, srov. *nepřítel byl rozprášen na hlavu*) aj.

Někdy se k figurám řadí i mnohem širší principy významových posunů a jejich prostředky (viz 5.57), často zvané **trópy** (figury, které ovlivňují význam), tj. především

- **metafora** (založená na podobnosti),
- **metonymie** (založená na soumeznosti) a
- **synekdocha** (založená na vztahu části a celku).

Psaný text mívá svého známého autora, ale ne vždy (u dialogu jsou partneři obvykle zřejmí); ten se, je-li znám, *cituje*, zvl. u odborných textů a kvůli naznačení zdrojů a návaznosti. *Citace*, tj. přesné uvedení znění textu s jeho původem a autorem (odkaz, reference), je tak i jedním z měřítek úspěšnosti odborného textu. Nepřímá, a tudíž i částečná citace, obv. bez uvedení autora, je známá jako *aluze* (*narážka*). Pokud autor (zvláště literární) chce svou identitu skrýt, užívá *pseudonym*, autorské jméno.

Obsahové, resp. tematické dělení psaných textů (viz výše) se zpravidla omezuje jen na nejznámější příklady, obv. spjaté i s určitým stylem. K nim patří mj. takové **typy textu** jako *oznámení* (*prosté sdělení*), *vyprávění*, *popis různého druhu*, *výklad* (*vysvětlení*), *esej* (*úvaha*), *odborná studie*, *novinový článek*, *fejton*, *interview*, *soukromý dopis*, *propagační leták/tisk*, *instrukce/přípis/příkaz*, *jednoduchá* (*orientační*) *informace* aj.; některé umělecké žánry (proza aj.) viz výše. Psaný text čtenář zpravidla čte v jeho původní podobě a rozsahu; z důvodů pedagogických, popularizačních apod. se však zvl. umělecký text může krátit, popř. zjednodušovat nebo kombinovat v úryvcích s jiným, popř. zčásti převádět na obrázky (*čítanka*, *antologie*, *chrestomatie*, *výběr*, *comics*).

Někdy obsahuje text i prvky či části textů vzatých z jiného jazyka. Vedle (zvl. odborného) **citátu**, popř. delších studijních pasáží to zvl. historicky, tj. v rukopisných textech, mohou být i cizojazyčné vpisky. Jde buď o dodatečně vepsané pomocné poznámky nazývané *glosy*, nebo úmyslné smíšení jazyků už při vzniku textu, který se pak nazývá *makarónský* (viz dál). Glosy mívají obv. povahu vysvětlení, často i překladu; obojí typ přítomnosti cizojazyčných prvků v textu se nazývá podle jazyka např. *germanismus*, *galicismus* (5.58) aj.; *bohemikum* je název jen pro české glosy (viz 5.58) v cizojazyčném textu.

1.62 Mluvený text

Mluvený text (promluva) většinu možností vnitřní strukturační a modifikace, známých z textu psaného, nemá (srov. však deklamaci veršů apod. výše). Jen volně a vzdáleně tu typům písma odpovídají (1) *síla* zapojeného hlasu (hlasitost, na škále šepot–běžná síla–řev), jeho